

חדשות בעתיקות ספטמבר 2013

ד"ר צביקה צוק - ארכיאולוג הרשות

תקציר

כנס היובל לחפירות ידן במצדה מטעם החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה והאוניברסיטה העברית – אם לא הייתם אז בחפירות, יש לכם הזדמנות להשתתף בכנס המציין 50 שנה לחפירות ולשמוע מהחופרים על הווי החפירות דאז. אם חפרתם במצדה **'בימים ההם'** אז קל וחומר שאתם צריכים לבוא **'בזמן הזה'**. ואכן הכנס עומד בסימן **'בימים ההם בזמן הזה'**. נא קראו את המודעה שלמטה והירשמו בהקדם החל מה-1 באוקטובר.

שימור חזית מערת רבי יהודה הנשיא בגן לאומי בית שערים – תרומה נדיבה של משפחה האוהבת את מורשת עם ישראל וארץ ישראל שביקשה להישאר בעילום שם, איפשרה למשמר אמיר גינאח אמיר (מנהל חברה לשימור עתיקות ויצירות פסיפסים) לבצע פעולות שימור חשובות וחיוניות בחזית המערה. פעולות מבורכות כאלו מאפשרות לשמור על נכסי ארצנו לנו ולדורות הבאים.

גילוי אריות בגן הלאומי מבצר נמרוד – אחד מעובדי הגן הלאומי מבצר נמרוד גילה באקראי תבליט של אריה שלא היה ידוע עד כה. האריה הוא סמלו של הסולטן הממלוכי ביברס אשר בנה בין היתר חלקים רבים מהמבצר. על האריה ודוגמאות נוספות בכתבה שלעיל (לאור מיקומו של התבליט אין אפשרות עדיין לראותו).

מה עושה פקק מודרני של בירה טובורג בתעלת ניקוז סגורה בסוסיטא מלפני 2000 שנים?
תעלומה ארכיאולוגית בחפירות אוניברסיטת חיפה בעיר העתיקה סוסיטא אשר בגן הלאומי סוסיטא. ד"ר מיכאל אייזנברג חופר האתר מסביר איך זה קרה וגם מתאר את הממצאים החשובים מהחפירות האחרונות בקיץ 2013.

שימור טחנות הקמח בשמורת הטבע נחל עמוד עליון – רק העקשנות של לייזר ברגמן מנהל השמורה הביאה לפרוייקט של שלושה גופים (רטי"ג, רעי"ת ותמ"ר) על מנת להציל את טחנות הקמח מקריסה. חלק מהטחנות שימשו גם את יהודי צפת במאה ה-16 לצורך אשפרת אריגים. על שימור הטחנות כתב וגם צילם אדריכל השימור אמיר פרוינדליך.

חידת החודש באופן מפתיע אף אחד לא פתר את חידת החודש ולכן אנו משאירים אותה גם לחודש הבא. חשוב להדגיש כי התמונה צולמה בחו"ל אבל מדגימה אלמנט חשוב שאנו עוסקים בו לא מעט בהסברה באתרים בארץ. אין צורך לזהות את האתר אלא לזהות מה רואים בתמונה. בנוסף ישנה חידה חדשה לזיהוי!

קריאה מהנה,

כנס היובל לחפירות משלחת ידן במצדה

לפני 50 שנה נערכה במצדה אחת החפירות החשובות והדרמטיות בתולדות המחקר הארכיאולוגי של ארץ ישראל. בראש החפירות, שאורגנו על ידי החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, עמד פרופ' יגאל ידן, מטעם המכון לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית בירושלים.

הידיעה על הכוונה לחפור במצדה הציתה התלהבות עצומה בציבור בארץ. מאות מתנדבים, בהם תלמידי תיכון, רובם מההתיישבות העובדת, נרתמו למשימה. דבר קיום החפירה הגיע גם לרחבי העולם, ובעקבות הפרסום בעיתון הבריטי האובזרבר הגיעו מתנדבים מארצות רבות להשתתף בחפירות. החפירות, שהתקיימו בין השנים 1963-1965 הובילו לתגליות מרשימות ביותר ושפכו לראשונה אור על התיאורים של יוסף בן מתתיהו, הן על אודות תקופת שלטונו של הורדוס והן על האירועים הדרמטיים שהתחוללו במצדה במרד הראשון.

יובל שנים אחרי, התאחדו רשות הטבע והגנים, המכון לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים והחברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, לקיום כנס חגיגי, במהלך חג החנוכה, שיציין 50 שנה לתחילת חפירות ידן, 100 שנים ליסוד החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, ובאותה הזדמנות גם 60 שנה לסלילת שביל הנחש.

ד"ר צביקה צוק, הארכיאולוג הראשי של רשות הטבע והגנים מסר כי מטרת הכנס להביא למודעות הציבור את הישגי חפירות מצדה דאז ואת קיומה וייחודה של מצדה כיום. בכנס יוצגו מחקרים חדשים הקשורים למצדה, ומשתתפיו יזכו לפגוש ולשמע את החופרים במצדה, שיספרו על חוויותיהם וזיכרונותיהם האישיים מימי החפירות.

הכנס יתקיים במהלך יומיים, ב-3 וב-4 בדצמבר. ביום הראשון של הכנס יתקיים יום עיון, המארגן על ידי משלחת חפירות מצדה, ויתקיים באוניברסיטה העברית בירושלים תחת הכותרת: "מצדה

בימים ההם בזמן הזה". יום זה יכלול הרצאות אודות חקר מצדה. יום העיון יהיה בהרשמה מראש - ללא תשלום.

היום השני הוא יום עיון עממי וחוויתי, שיתקיים בגן לאומי מצדה ויכלול הרצאות, סיורים על ההר, ביקור במוזיאון ותכנית אומנותית (כולל הדלקת נר שמיני של חנוכה).

יום זה כרוך בהרשמה ובתשלום (הכולל הסעה מתל אביב או ירושלים, ארוחת צהריים, כניסה

למוזיאון ולגן הלאומי ושימוש ברכבל הלוך וחזור). ההרשמה לכנס תיפתח ב-1 באוקטובר, במוקד המידע של רשות הטבע והגנים teva@npa.org.il טל. *3639 (ראה מודעה בצד שמאל).

יגאל ידן (משמאל) בחפירות במצדה

שימור חזית מערת רבי יהודה הנשיא בגן לאומי בית שערים

כתב וצילם : אמיר ג'נאח

מערת 'רבי יהודה הנשיא' (מערכת מס' 14) הינה מערה מפוארת מאוד. בזכות קבורתו של 'רבי' בבית שערים הפך המקום לבית הקברות הראשי לכל יהודי התפוצות במאות ה-3 ו-4 לספירה ונחצבו בו כ-30 מערכות קבורה מפוארות. בחפירות של מערה זו, שנערכו בשנות ה-50 של המאה שעברה, התגלו מספר עובדות שבזכותן הציע החופר, פרופ' נחמן אביגד כי במערה זו נקבר רבי יהודה הנשיא. בין יתר הממצאים היו כתובות המציינות את שמות בניו של רבי יהודה הנשיא : שמעון וגמליאל וכן את שמו של חנינא בר חמא שהיה יושב ראש הסנהדרין. בקצה הרחוק של המערה נמצא קבר זוגי חצוב בסלע ומוקף בקיר אבן בנוי בקפידה באבני גזית. מעל מערת הקברים נחצב בסלע מעין תאטרון קטן שנועד להתכנסות בימי זכרון. חזית המערה חשופה לאקלים קיצוני מאז חשיפתה בחפירות הארכיאולוגיות, לפני כ-60 שנים. בעבר נעשו עבודות שימור ושיחזור החזית המלאה באבן כפי שהיא נראית כיום. לאורך השנים סלע הקירטון נסדק והתפורר, שורשי העצים גרמו למפולות, מיקרוביולוגיה כיסתה את פני האבן והחזית כולה התדרדרה ואיבדה מהמופע האסתטי שלה.

מטרת הפרוייקט הייתה :

הצלת התפוררות האבן, עצירת הפגיעה של השורשים, שימור פני האבן, ניקיון החזית ויצירת מראה מכובד ואסתטי. שיטת הביצוע : ייצוב אבן הקירטון, הדבקות אבנים סדוקות ושבורות (אבני נארי), מילוי חללים על ידי הזרקת חומר דליל (גראוטינג), ייצוב קירות, מילוי מישקים, ייצוב בדָּש, קטילת העצים ומיקרואורגניזם וניקיון כללי בלחץ מים.

העבודה בוצעה על ידי ג'נאח אמיר – חברה לשימור עתיקות ויצירות פסיפסים. **ביצוע העבודה התאפשר אודות תרומה נדיבה של משפחה האוהבת את מורשת עם ישראל וארץ ישראל שביקשה להישאר בעילום שם. וכך הם כתבו לאמיר : אומרים ש"שכר מצווה מצווה" ובעניני צדקה אנו נוהגים לא לחפש הוקרה או כבוד. בקיצור, אנו לא רוצים שום פרסומת. בברכת שנה טובה וחג שמח.**

חזית מערת הקברים : לפני השימור מימין ואחרי השימור משמאל (המטרה הושגה).

גילוי אריות בגן הלאומי מבצר נמרוד – כמה נתגלו וכמה עוד חסרים?

כתב: צביקה צוק

הזנב הכולט של אריה בתבליט על אבן גדולה משך את תשומת הלב של אחד מעובדי הגן לאומי מבצר נמרוד. כך נתגלה לפני כחודש חלק מתבליט גדול של אריה, בתוך מפולת ערימת אבנים ענקית שהיו חלק מקירות נישאים שבנו הממלוכים לפני למעלה מ-700 שנים. האריה הוא הסמל המלכותי של הסולטאן הממלוכי ביברס (שלט בשנים 1260-1277).

בתבליט נראים היטב אברי הגוף של האריה מלבד הראש. הזנב מורם מעלה ומוטה לכיוון הראש. מתחתיו בולטים האשכים של האריה המעידים על זכרותו. הרגל השמאלית האחורית משוכה חזק לאחור ועליה ישנו צמיד גדול המציין את שייכותו של מלך החיות לשליט המוסלמי. הבטן בולטת בצורת גל עולה ויורד ומתחתיה נראית תחילתה של הרגל האחורית הימנית השבורה בחלקה התחתון. הגב עולה במתינות מימין לשמאל ועל חלקו השמאלי נמצאת הרעמה בעלת 4 בליטות (רצוי להשוות לתמונת האריה השלם).

בצד השמאלי, האבן מסותתת היטב באופן אלכסוני, דבר המביא למסקנה כי האריה היה מורכב משתי אבנים. על האבן החסרה היה החלק הקדמי של האריה: הראש, הגוף הקדמי ושתי הרגליים הקדמיות. על שבר של אבן קטנה יותר שהתגלה ממש בצמוד לאבן הגדולה, נמצא קטע מהרגל הקדמית השמאלית של האריה הנושאת אף היא צמיד גדול. האבן עמדה חשופה שנים רבות ונוצרה עליה פטינה בצבע אפור כהה. מידותיה: 1.1 מ' אורך, 0.7 מ' גובה ו-0.6 מ' רוחב.

תבליט זה דומה מאוד לתבליט שלם של אריה שהתגלה בחפירות ארכיאולוגיות בצד המערבי של מבצר נמרוד לפני כ-15 שנים על ידי ד"ר משה הרטל מרשות העתיקות. תבליט זה מוצג לראווה בכניסה המערבית למבצר. השוואה בין המידות של שני התבליטים מראה כי התבליט החדש גדול יותר בכ-25% מהתבליט הקודם. נראה כי בעוד שהתבליט הראשון היה בתוך מגדל פנימי, התבליט הזה היה בראש החומה החיצונית בצד המזרחי של המבצר ונועד שיראו אותו ממרחק רב, ולכן הוא גדול יותר.

בשני אתרים אחרים בישראל מוכרים האריות של ביברס המופיעים בזוגות העומדים האחד מול השני: בגשר בלוד – זוג אחד ובשער האריות בירושלים 2 זוגות.

מאחר ושני האריות שנמצאו במבצר נמרוד פונים שמאלה יש לשער כי במבצר 'מתחבאים' לפחות עוד שני אריות הפונים ימינה. דוגמאות נוספות של אריה הפונה שמאלה הן מהמצודה בצפת ועל מטבע זהב השייך לביברס. ייתכן איפוא, שלא בהכרח שהאריות היו מסודרים באופן קבוע בזוגות.

ביברס היה אחד הסולטנים הממלוכים החשובים ביותר והצטיין ב-3 נצחונות על הצלבנים ובנצחון אחד על המונגולים בקרב עין ג'אלוד (1260). תרגום שמו ביי=אדון ברס=נמר מעיד גם על החיה שהיא סמלו ההרלדי. החיות המופיעות במקומות אחרים על תבליטים הן סכמטיות ואינן מאפשרות זיהוי ברור של החיה, אבל במבצר נמרוד התבליטים יותר ריאליסטיים (מלבד הראש) ומאפשרים לזהותם כאריות.

הסולטן ביברס הצטיין גם במפעלי בנייה רבים: מבצרים, גשרים, מפעלי השקיה, נמלים, מסגדים ועוד.

התבליט שהתגלה בחודש שעבר (צילומים: צוות הגן הלאומי)

התבליט שהתגלה לפני כ-15 שנים

**תעלומה ארכיאולוגית בחפירות חיפה בעיר העתיקה סוסיתא:
מה עושה פקק מודרני של בירה בתעלת ניקוז סגורה מלפני 2000 שנים?
כתב וצילם: מנהל החפירה ד"ר מיכאל איזנברג מהמכון לארכיאולוגיה ע"ש זינמן באוניברסיטת חיפה**

האם תושבי סוסיתא מלפני 2000 שנים שתו בירה של חברת "טובורג"? תעלומה מיסתורית המתינה לארכיאולוגים של המכון לארכיאולוגיה באוניברסיטת חיפה בחפירות העיר העתיקה סוסיתא: כששברו את רצפת המלט הרומי וחשפו תעלת ניקוז בבית המרחץ הציבורי, הם מצאו פקק בירה של חברת "טובורג". "מה ההסתברות לכך שנפתח תעלה בת עשרות מטרים מן התקופה הרומית ונגלה פקק בירה?" שאל ד"ר מיכאל איזנברג.

גם העונה ה-14 של החפירה של אוניברסיטת חיפה בעיר הרומית העתיקה סוסיתא (היפוס), שממזרח לכנרת בשטח שמורת טבע וגן לאומי סוסיתא של רשות הטבע והגנים, ממשיכה לספק ממצאים ארכיאולוגיים מרשימים ומפתיעים, החושפים רבדים נוספים בחיי העיר שהוקמה במאה ה-2 לפנה"ס וחרבה ברעש האדמה הגדול של שנת 749.

כאמור, את ההפתעה הגדולה ביותר סיפק בית המרחץ הציבורי ההולך ונחשף במרכז המצוק הדרומי של הר סוסיתא. העונה הסתיימה חשיפתה של הפלסטרה - רחבה קטורה מוקפת עמודים בה התעמלו צעירי העיר. במהלך החפירות חשפו החוקרים את בריכת השחייה הקטנה של בית המרחץ (ה"ניטיו"). הבריכה מרוצפת באריחי אבן גיר איכותיים. אריחי גיר גם מעטרים את קירותיה ובחלקים אחרים נצבע טיח הבריכה בצבעים אדומים בוהקים. כשהבחינו החוקרים בטלאי תיקון ברצפת הבריכה, הם חשדו מייד שתעלת ניקוז מסתתרת מתחת לטלאי. לאחר ששברו מלט רומי חזק, הסירו מספר לוחות כיסוי וחשפו קטע מתוך תעלת ניקוז, המתינה לחוקרים הפתעה: פקק בירה מודרני. את הבירה ככל הנראה לא שתו הרומאים, אבל גם ההסבר האמיתי מדהים לא פחות: לאחר כ-2000 שנים, תעלת הניקוז, ככל הנראה, עדיין פעילה ופקק הבירה שנכנס דרך הצד הפתוח הגיע כמעט עד לצדה השני. "אנו סבורים שהתעלה עדיין פעילה חלקית ושימשה את בית השימוש הציבורי שטרם נתגלה, אך ודאי מוקם מעל לבית המרחץ. כעת ננסה להתחקות אחר מקורה העליון של התעלה שהזינה את המים והפקק ולאחר את בית השימוש - הלטרניה - של בית המרחץ", הסביר ד"ר איזנברג.

ממצא ייחודי נוסף נתגלה על רצפת הבריכה: אבן גיר מסותת בעלת 10 מדרגות קטנות. החופרים השתעשעו במחשבה שזו ודאי מכונת הכביסה הראשונה אבל נדמה כי זו אבן ששימשה כקצה של מגלש המים שהזין את הבריכה. זרימת המים על האבן יצרה מופע אור-קולי שובה עין ואוזן.

גם אזורים אחרים של העיר הניבו ממצאים מרתקים. הבזיליקה הרומית – האזור המסחרי, הכלכלי והתרבותי של העיר, שהשתרע על שטח של 55X30 מטרים – נמצאת בשלבי חשיפה מתקדמים, אך רק השנה הצליחו החופרים לאושש את שחשדו בו בעבר: מתחת לשרידי הבזיליקה הרומית, שנבנתה בשלהי המאה ה-1 לספירה וחרבה ברעש האדמה של שנת 363, נחשפו שרידי מבנה ציבורי נוסף. זו סידרה של חמישה בסיסים הקבורים תחת רצפת הבזיליקה המאוחרת ושייכים למבנה ציבור שנישא על גבי עמודים. מבנה זה הוא כנראה בזיליקה נוספת הקדומה בכמאה שנים לזו הרומית. אם במהלך

העונה הבאה תתקבל הוכחה חותכת לכך הרי לפנינו אחד ממבני הבזיליקה הקדומים ביותר במרחב שלנו. בנוסף, נחשפו כאן מתחת לשרידי הרצפות שרידי מבנים נוספים קדומים אף יותר. לראשונה יש בידי החופרים עדות חומרית מוצקה לימיה הראשונים של העיר סוסיתא, בשמה היווני המקורי אנטיוכיה היפוס, מאמצע המאה ה-2 לפנה"ס.

המשלחת השותפה מאוניברסיטת קונקורדיה, סנט פאול במינסוטה, שבראשה עומד פרופ' מרק שולר, המשיכה העונה בחשיפת המבן הצפון-

מזרחי. תוצאות החפירה כאן מאוששות את השערות החוקרים מהעונה הקודמת ברובע המגורים: סוסיתא ניטשה בהדרגה במהלך התקופה האומאית (בשלהי המאות 7-8 לספירה) עוד בטרם רעש האדמה של שנת 749, שהחריב את העיר. "מצאנו סמטאות ופתחים חסומים ועדויות לפינוי מסודר של מבני המגורים, המעידים על עזיבה שקטה ודווקא כאן כה קרוב למרכזה של העיר. סוסיתא דעכה לאיטה, עוד לפני שרעש האדמה החריב אותה, עד שמקושי הארכיאולוגים מעירים אותה אט אט מתנומתה, חושפים פלח אחר פלח ממסתריה", סיכם ד"ר איזנברג.

מפעל החפירות בסוסיתא, שנמצא כאמור בשנתו ה-14, הוא מפעל ארכיאולוגי בקנה מידה גדול ובין המשתתפים השנה היו חוקרים, מתנדבים וסטודנטים מהארץ ובעיקר מתנדבים ממדינות רבות בעולם. מאחר והאתר עתיד להיפתח כאתר הפתוח לציבור, משקיעה משלחת סוסיתא משאבים אדירים כדי לבצע עבודות שימור. השנה פעלו למעלה מ-15 אנשי שימור בשטח, כאשר כתריסר הם סטודנטים מהחוג ללימודי שימור מהמכללה האקדמית גליל מערבי.

שימור טחנות הקמח בשמורת הטבע נחל עמוד עליון – מאי-ספט' 2013 כתב וצילם: אדריכל אמיר פרוינדליך

בעקבות התמוטטות טחנה בפברואר 2012 החלו עבודות ייצוב בכמה מטחנות הנחל ביוזמה המשותפת לרשות הטבע והגנים, רשות העתיקות ופרייקט תמ"ר (תמרוץ מורשת) של אגף מורשת במשרד ראש הממשלה.

בעשרות השנים שעברו מאז חדלו הטחנות לפעול ומאז שהוכרז הנחל כשמורת טבע, עלתה הצמחייה והשתרשה בליבות הקירות של טחנות הקמח. עץ שקד שצמח בליבת טחנה נעקר בסערה שהתרחשה בפברואר 2012 וגרם להתמוטטות הטחנה כולה. ההתמוטטות האיצה במקביל ההחלטות לבצע עבודות שימור להסרת סכנה.

עבודות הייצוב החלו במאי 2013 ונעשות על ידי חולייה ממינהל שימור ברשות העתיקות בליווי אדריכל ומהנדס שימור. מיקום הטחנות בעומק ערוץ הנחל, במקום שאינו נגיש לכלי רכב ואין בו תשתית חשמל, מאתגר את המשמרים ומחייב התארגנות לא פשוטה. כל העבודות נעשות באמצעים ידניים ובשיטות בניה מסורתיות: חומרי הבנייה ועצים לבניית הפיגומים מועמסים על כתפי המשמרים מידי בוקר כשהם יורדים בערוץ הנחל אל הטחנות. חומר המליטה, בדומה לחומר המליטה המקורי, מורכב ברובו מאדמה מקומית המחוזקת בסיד הידראולי, המים לערבוב נשאבים בדלי ישירות מהנחל ואבני הבנייה שנפלו, מגולגלות במעלה הפיגום ומושבות למקומן. לצמחייה הפראית והעבותה תפקיד משמעותי בהידרדרות יציבות המבנים. עם זאת ערוץ הנחל הוא שמורת טבע ומתוך כך נדרשת רגישות רבה בהחלטה על גיזום או כריתה. מסיבה זו פקחי השמורה מלווים באופן שוטף את חוליית השימור ושותפים מלאים בקבלת ההחלטות. העבודות נעשות בעיקר בשלוש טחנות הסמוכות לבריכות שכווי, בהן אותרה סכנה מידית לקהל ולמבנים. עם זאת יתר הטחנות בשמורה, כ-15 במספר, עודן מחכות לתקציב שיאפשר גם את ייצובן. חוליית השימור מונה 3 משמרים בראשותו של גיוני פיטרסון, העבודות נעשות בליווי אינג' יעקב שפר ואדריכל אמיר פרוינדליך. (כן ראוי לציין לשבח את מנהל השמורה לייזר ברגמן אשר במשך שנים רבות פעל ללא ליאות ודחף לביצוע שימור זה תוך כדי כך שהוא מביא לשטח את כל מי שקשור לנושא מרשות הטבע והגנים, רשות העתיקות, פרויקט תמ"ר ועוד. תוספת של צ.צ.).

טחנה M14 לפני
 ההתמוטטות (מימין)
 ואחריה (משמאל)

טחנה M12 (מימין)
 ו-M13 (משמאל)
 במהלך העבודות

חידת החודש 1

מה זה? הרמז הוא שזה לא בארץ וזהו מתקן כלשהוא. מהו המתקן?
מי שידע גם איפוא זה? (שם מדוייק של מקום) יקבל פרס!

חידת החודש 2

היכן המקום? ומהו המבנה? למה שימש?

